

З ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ПЕРШОЇ В УКРАЇНІ КАФЕДРИ ЕТНОЛОГІЇ

Особливості світового розвитку на рубежі століть і тисячоліть сфокусували значний суспільний інтерес на етнологічній науці, від якої людство вимагає відповідей на багато гостроактуальних питань. Вони пов'язані передусім з колосальним загостренням міжетнічних суперечностей, напруженості, що доходить до відкритих кровопролитних конфліктів і воєн, які ведуть людство до дуже небезпечної грані. Не менш важливими, зокрема для України, є проблеми національного відродження, повернення історичної пам'яті народу. Відповіді на зловідомі питання покликані давати спеціалісти-етнологи, яких уже двадцять років готує кафедра етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Народознавча наука в стінах університету має дуже давні традиції. Вже його перший ректор Михайло Максимович був видатним етнографом. Як співробітник Київської Археографічної комісії кілька наукових експедицій з метою збирання етнографічного матеріалу здійснив Тарас Шевченко. Ці традиції підтримували В. Антонович, В. Петров, а також представники наступних поколінь етнографів-співробітників університету. Однак, з кінця 20-х рр. ХХ ст. етнологія в Радянському Союзі була проголошена сурогатом буржуазного суспільствознавства, а народознавча наука взагалі, особливо в союзних республіках, зведена до другорядної; більшість її актуальних проблем, зокрема для українських дослідників, перебувала під забороною. І тільки здобуття Україною незалежності створило сприятливі умови для відродження етнології як науки, досягнення нею рівня світового розвитку. В столичному університеті імені Тараса Шевченка організацію цих важливих процесів розпочала тендітна жінка, але вже знаний на той час науковець, яка все своє життя присвятила саме розвитку етнології.

Формування історичних поглядів того чи іншого вченого здебільшого пов'язують із традиційним переліком чинників та передумов. Зазвичай до нього відносять соціокультурне середовище буття, інтелектуальну та духовну атмосферу творчості, ідейні впливи, зрештою, унікальний авторський досвід, якого набуває історик на тернистих життєвих та академічних дорогах. Власне, певна комбінація передумов та обставин конкретної інтелектуальної біографії у сполученні з індивідуальними нахилами, мотивами і пріоритетами створює той неповторний візерунок наукової творчості, який репрезентує самого дослідника, його самобутнє ім'я в академічному світі.

Сучасна незалежна Україна славиться багатьма вченими, яких знають і шанують не лише на Батьківщині, але й далеко поза її межами. До них, безсумнівно, належить і відомий український етнолог, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України Валентина Кирилівна Борисенко.

Писати про В. К. Борисенко, її діяльність та наукові напрацювання не просто, адже творчий доробок відомого етnologa, як і сама особистість, неординарний, різноплановий, динамічний і багатовимірний. Проте, про Валентину Борисенко, її науково-дослідницьку, організаторську та викладацьку діяльність неодноразово писали науковці та громадські діячі Франції, Фінляндії, Росії, Польщі, Чехії, США та багатьох інших країн¹. Десятки публікацій, присвячених професору В. К. Борисенко, вийшли друком і в Україні².

Народилася В. К. Борисенко (від народження Ільченко) 7 липня 1945 року в мальовничому селі Хижинці на Вінничині. З дитинства дівчина мріяла бути агрономом, та доля розпорядилася по-іншому.

В 1963 році Валентина стає студенткою історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, потім впродовж 1968–1971 років навчається в аспірантурі при відділі етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР.

Наполеглива багатолітня науково-дослідницька праця увінчалася у 1974 році успішним захистом кандидатської дисертації «Взаємовпливи в культурі та побуті українців і поляків Поділля в кінці XIX – на початку XX ст.».

У 1974–1981 рр. Валентина Борисенко працює науковим співробітником Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР, упродовж 1981–1995 рр. обіймає посаду завідувача сектору Рукописних фондів цього ж інституту. Саме в цей період дослідниця захопилася вивченням особливостей весільного обряду українців, присвятивши цій малодослідженій науковій проблемі понад 20 років.

У 1992 році Валентина Кирилівна публікує монографію «Весільні звичаї та обряди на Україні», успішно захищає докторську дисертацію на цю тему, однією з перших (а точніше другою) отримавши в Україні диплом (№ 0002) доктора історичних наук за спеціальністю «Етнологія».

У 1991–1995 роках В. К. Борисенко працює доцентом кафедри археології, етнографії та музеєзнавства Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка і, реагуючи на виклик часу, неодноразово ставить перед керівництвом історичного факультету питання про створення кафедри етнології. У листопаді 1995 р. за підтримки тодішнього декана факультету проф. Слюсаренка А. Г. така кафедра була створена.

Ставши завідувачкою щойно створеної першої в Україні кафедри етнології та краєзнавства, проф. Борисенко В. К. провела величезну роботу з організації навчального процесу, розробки навчальних планів, програм, налагодження наукової роботи кафедри, зрештою, перетворення її у випускову зі спеціальності «Етнологія», керуючи кафедрою впродовж 1995–2002 років.

Валентина Кирилівна – зразок для колег з погляду самодисципліни, відповідальності і величезної працездатності. Окрім навчально-методичної роботи, зокрема, розробки нових нормативних та спеціалізованих курсів, доктор історичних наук, професор (з 1997) В. Борисенко розпочинає наукову та організаційну діяльність з метою створення університетської етнологічної школи на принципово нових методологічних засадах.

Важливим кроком на цьому шляху стало відкриття науково-навчальної лабораторії з етнології, до якої В. К. Борисенко передає солідну колекцію експонатів – зразків традиційної культури українців, зібрану під час етнографічних подорожей всіма регіонами України. Під її керівництвом силами студентів та аспірантів створюється фонд (архів) фольклорно-етнографічних даних з майже тисячею одиниць зберігання, який постійно оновлюється. Активна робота колективу кафедри під керівництвом Валентини Кирилівни перетворили лабораторію у багатопрофільну навчально-методичну і наукову структуру, без якої сьогодні важко уявити кафедральний навчальний процес.

Та чи не найбільшою заслугою і водночас проявом організаторських здібностей проф. Борисенко В. К. стало створення нею колективу колег-однотумців, більшість з яких саме вона прилучила до етнології.

Перші роки для колективу кафедри етнології та краєзнавства, очолюваної проф. Борисенко В. К., були роками становлення і пошуку. За цей час колектив кафедри розробив і запропонував факультету чотири нормативних і біля 50 спеціальних курсів, випустив перших магістрів з етнології. Сьогодні підготовку етнологів і краєзнавців забезпечують 10 викладачів, 2 наукові співробітники та 2 старших лаборанти.

У планах кафедри – розширення та поглиблення тематики нормативних та спеціальних курсів, спрямування їх у русло сучасної зарубіжної науки, залучення інформаційних технологій у навчальний процес, розширення наукового співробітництва з міжнародними науковими установами та організаціями, розширення музейних експозицій та збагачення рукописних фондів.

Підхопивши ініціативу проф. Наулка В. І., який започаткував функціонування створеної на громадських засадах силами викладачів та студентів етнографічної виставки, В. К. Борисенко створила при кафедрі повноцінний етнографічний музей. Значна частина експонатів для музею –

творів народного мистецтва, культури та побуту – передані до музею самою Валентиною Кирилівною, яка збирала їх в численних етнографічних експедиціях.

В музеї представлені матеріали, присвячені історії української етнології з портретами і короткими анотаціями діяльності її найвидатніших учених. Тут також за принципом представництва різних регіонів України розміщені предмети традиційних занять українців, їхньої матеріальної та духовної культури. Виконаний майже в натуральний розмір інтер'єр української традиційної хати. Музей має широку колекцію виробів гончарного промислу, різноманітних деталей ткацтва, зокрема частин ткацького верстата, різних видів прядок тощо. Великою є колекція традиційного одягу українців, зокрема жіночих сорочок з вишивкою. З предметів побуту тут представлені різної конструкції рублі і качалки для прасування білизни, перші вугільні праски, навіть дерев'яні ночви для купання дітей тощо. Є в експозиції музичні інструменти, зокрема бандура, цимбали... Гордістю експозиції є колекція вишитих рушників, серед яких і рушник XVIII століття.

Своєрідною квінтесенцією творчості вченого є його історичні погляди та світобачення. Саме вони виявляють дослідницьку ерудицію, творчий діапазон пошуку, манеру викладу та стиль мислення певного науковця. Валентина Борисенко є автором близько 200 наукових праць, серед яких монографії «Нова весільна обрядовість в сучасному селі (на матеріалах південно-східних районів України)» (К., 1979); «Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років» (К., 2002); Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. – К., 2007, розділи в колективних монографіях «Поділля» (К., 1994); «Українці: Історико-етнографічне дослідження» (Опішне, 1999.); «Історія української культури» (К., 2008. – Т. 4, ч. 1); «Народна культура українців: життєвий цикл людини // Діти, дитинство. Дитяча субкультура» (К., 2008. – Т. 1) та ін.

У праці «Весільні звичаї та обряди» В. К. Борисенко запропонувала свою систему упорядкування першоджерельного матеріалу, зокрема, щодо регіональних варіантів весільного обряду. Дослідниця, проаналізувавши і узагальнивши величезний матеріал, значною мірою зібраний нею особисто в численних експедиціях, виділила такі зони: Центральний регіон (з Середньо-наддніпрянським, Подільським та Слобожанським підтипами), Полісся (з ровенсько-волинським, київсько-житомирським та чернігівським підтипами), Карпати (з верховинським, закарпатським та буковинським підтипами), Південь України. Дослідниці належить багато новаторських спостережень, висновків, які дещо міняють класичний погляд на весілля.

Сьогодні особливо важливими виявляються відомості, зібрані В. К. Борисенко стосовно руйнації традиційної культури в радянський час.

Безперечно, на сьогодні монографія В. К. Борисенко «Весільні звичаї та обряди на Україні» є найсоліднішим дослідженням весільної обрядовості українців.

Важливим етапом у науковій діяльності вченої став вихід монографії «Холмщина і Підляшшя» (К., 1997), де В. Борисенко була не лише науковим редактором, але й автором чотирьох розділів. За твердженням самої дослідниці, це є чи не найважливіша праця її життя. Це історико-етнографічне дослідження було, практично, першою спробою узагальнення проблем історії та народної культури Холмщини і Підляшшя – етнічних українських земель північно-західного порубіжжя, які тепер входять до складу Польщі. Актуальність монографії полягала у тому, що поряд з характеристикою локальних особливостей історичного й культурного розвитку українців Холмщини і Підляшшя, у ній відстоювалася ідея єдності культури українського етносу. В монографії здійснена публікація польового матеріалу, а також недоступних для широкого загалу друкованих матеріалів.

Наукове значення монографії полягає ще й в тому, що вона дає надзвичайно цікавий матеріал для теоретичних досліджень.

Перу В. К. Борисенко належить також книга нарисів про святково-обрядову культуру українців. «Традиції і життєдіяльність етносу». У цій книзі викладено народний календар українців (за сезонами, за датами), родинні обряди та звичаї, що стосуються народження дитини, перших років життя, дівування і парубкування, весільні звичаї, поховальні та поминальні обряди, культ предків. Окремі розділи присвячені народній музиці та танцям, а також звичаям при будівництві хати.

Найбільша цінність книги полягає в тому, що введено в обіг велику кількість маловідомого і невідомого матеріалу, віднайденого дослідницею в польових експедиціях, а також під час

роботи в очолюваних нею впродовж багатьох років Рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України.

Цю традицію дослідниця продовжила і в наступній своїй нарисовій праці з історії української етнології 20–30-х років ХХ ст. Нариси побудовані майже виключно на невідомих досі фактах, і в цьому полягає їх унікальність. Автор зупинилася на болючому для української історії періоді – 1920–1930-х роках, коли спершу відбувся розквіт української науки, а потім практично увесь цвіт української науки, в тому числі етнографічної, було знищено.

Багато зусиль доклала В. Борисенко як головний редактор, автор кількох текстів та організатор видання колективної монографії «Українки в історії» (К., 2004, 2006), в якій на великому архівному матеріалі, маловідомих літературних джерелах подані портрети видатних жінок України, які багато зробили не лише для української, але й для світової культури, від часів Київської Русі до наших днів.

Крім цього В. Борисенко видає у 2000 р. свій перший навчальний спеціалізований посібник, присвячений календарно-родинній обрядовості «Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців». 2007 р. під її редагуванням виходить новий посібник – «Українська етнологія», в якому аналізуються теоретичні проблеми української етнології, пов'язані з етногенезом українців, й що важливо, з нових позицій висвітлюється історія розвитку етнологічної науки, а традиційна культура українців розглядається з урахуванням сучасних соціально-економічних змін.

Окремо треба сказати про наукові пошукування В. Борисенко з досліджень надзвичайно актуальної в світлі переосмислення уроків історії теми – Голодомору 1932–1933 років в Україні. Збирати усні свідчення про Голодомор 1932–1933 років Валентина Кирилівна почала в 1994 році. Тоді вона записала чимало спогадів очевидців цих подій в Поліському районі Київської області. Нею було розроблено запитальник для записування усних свідчень про голодомори 1932–1933 та 1946–1947 років. Важливо, що до цієї роботи долучилися не лише викладачі, але й аспіранти та студенти історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Зібрані та опрацьовані дослідницею понад 1500 усних свідчень з різних областей України неспростовно доводять, що акція геноциду українських селян була чітко спланована більшовицькою владою Кремля й знайшли відбиток у низці наукових публікацій в українських та зарубіжних виданнях. За матеріалами усних свідчень авторка виступає на міжнародних симпозиумах (Київ, 2005; Амстердам, Прага, Братислава, Дюссельдорф, Київ, 2008). На основі зібраних особисто В. Борисенко свідчень створено документальний фільм «Жити заборонено» (автор сценарію і режисер Віктор Підлісний).

Проф. В. К. Борисенко є також консультантом та автором численних статей до Енциклопедії сучасної України.

Під керівництвом професора В. К. Борисенко захистили докторські дисертації Лідія Мельничук «Гончарство Поділля в системі етнокультури українців (друга половина ХІХ–ХХ століття)», Марина Гримич «Звичаєво-правова традиційна культура українців ХІХ – початку ХХ ст.», Ірина Пономарьова «Етнічна історія греків Приазов'я», а також 18 аспірантів захистили кандидатські дисертації, в тому числі аспірант з Японії Масакі Умебаясі про українсько-японські типологічні риси в культурах двох народів.

Валентина Кирилівна є засновником і протягом десяти років була відповідальним редактором часопису «Етнічна історія народів Європи» (К., 1999–2009. – Вип. 1–30). На початку 2015 р. вийшов 45-й випуск видання. «Етнічна історія народів Європи» – збірник наукових праць, періодичне видання, що продовжується. Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 9 червня 1999 р. № 1-05/7 збірник включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю «історичні науки». На сторінках видання опубліковано близько 1000 наукових статей, рецензій з етнічної історії та етнології українців та інших народів світу. Серед авторів збірника провідні вчені та молоді дослідники України, Білорусії, Росії, Польщі, Македонії, Болгарії, Фінляндії, США, Канади, Кореї, Японії та інших країн. Тематика збірника позитивно сприймається науковою спільнотою світу, огляд статей та посилання на них знаходимо у польських, білоруських, американських, фінських виданнях. У наукових статтях збірника вчені порушують проблеми збереження культурних цінностей людства

в умовах прискореної глобалізації, трансформації етнокультурних явищ, формуванні субкультур, особливостей побуту та культури повсякдення міського населення, розвитку традиційних культур, питанням взаємовпливу культур різних народів та міжетнічним контактам, динаміки змін в культурі передмістя. Опубліковано на основі архівних даних і польових досліджень чимало статей з історії етнології, виявлено і розкрито діяльність багатьох вчених, що замовчувалися в роки тоталітарної системи. Активно розробляються нові напрями розвитку етнологічної науки у контексті світових тенденцій.

Валентина Кирилівна є членом двох спеціалізованих вчених рад по захисту докторських і кандидатських дисертацій.

Пропагуючи українську культуру в світі, Валентина Кирилівна виступала з лекціями у містах Тампере (Фінляндія), Сарасота, Гарвард, Філадельфія, Нью-Йорк, Вашингтон (США), Прага (Чехія), Варшава (Польща) та ін.

Наукова та педагогічна робота проф. В. К. Борисенко належним чином пошанована державою й суспільством. За багаторічну сумлінну працю в університеті, значні успіхи у підготовці фахівців істориків, етнологів, краєзнавців, досягнення у науково-педагогічній роботі кафедри етнології та краєзнавства Валентина Кирилівна нагороджена Почесною грамотою Київського національного університету імені Тараса Шевченка. У 2005 році указом Президента України проф. Борисенко В. К. присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України», а у 2008 році її нагороджено орденом княгині Ольги III ступеня.

Валентина Кирилівна Борисенко – науковець, без якої сьогодні неможливо уявити поступ української етнології. Її титанічна, самовіддана праця в науці, викладацька та популяризаторська діяльність створили їй ім'я патріота і професіонала, що відоме не лише в Україні, а й далеко за її межами.

Традиції, запроваджені проф. В. К. Борисенко в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка активно продовжують її численні учні – студенти, магістри, аспіранти, докторанти. Всі вони щиро переконані, що найкраща в світі наука – це етнологія.

І сьогодні Валентина Кирилівна Борисенко, працюючи завідувачем відділу «Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів» ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, віддає всі сили улюбленій справі, дає слушні поради і настанови колегам, докторантам, аспірантам, студентам, просто людям, які цікавляться етнологією, всіляко намагається підняти українську етнологію на рівень європейських і світових досягнень.

¹ La famine en Ukraine (1932–1933) // Ethnologie française. – Paris. – 2004. – № 2 та ін.

² Наулко В. І. Борисенко Валентина Кирилівна // Енциклопедія сучасної України. – 2004. – Т. 3. – С. 297; Гримич М. Бути завжди попереду (до 60-річчя професора кафедри етнології та краєзнавства, доктора історичних наук Валентини Борисенко) // Етнічна історія народів Європи. – 2005. – № 20. – С. 5–9; Хоменко М. Організаційно-педагогічна діяльність професора Валентини Борисенко // Етнічна історія народів Європи. – 2005. – № 20. – С. 10–14; Божук Л. З Поділля обійняла Україну (до 65-річчя з дня народження Валентини Борисенко) // Українознавство – 2010. Календар-щорічник. – К., 2009. – С. 221–223; Капелюшний В. П. Радіти життю, любити Україну, мріяти і творити, розвиваючи найкращу в світі науку – етнологію. (До 65-річчя з дня народження професора Валентини Борисенко) // Етнічна історія народів Європи. – 2010. – № 33. – С. 5–9; Науковий збірник з нагоди вшанування 70-річчя з дня народження та 45-річчя наукової діяльності професора Валентини Борисенко / упоряд. д. істор. н. М. Гримич, канд. істор. н. О. Брайченко. – К., 2015. – 248 с. та ін.